

Risâletü'l-Gufrân Bağlamında Fizikötesi Yolculuk ve İmru'ül-Kays*

Metaphysical Journey and Imru' al-Qays in the Context of Risâlat al-Ghufrân

Halis Dişci

Arş. Gör., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
Res. Assist., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Theology, Department of Arabic Language
and Rhetoric

Ankara / Türkiye

halis.disci@asbu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-0620-5870>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 17.07.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 23.12.2024

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2024

DOI: 10.33420/marife.1517497

Cite as / Atıf: Dişci, Halis. "Risâletü'l-Gufrân Bağlamında Fizikötesi Yolculuk ve İmru'ül-Kays". *Mari-fe* 24/2 (2024) 408-425. <https://doi.org/10.33420/marife.1517497>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: * This article is a partially modified and expanded version of the paper titled "Imru' al-Qays in a Metaphysical Journey: The Example of Risâlat al-Ghufrân", which was presented orally at the International Imru' al-Qays Symposium but was not published in full. / Bu makale Uluslararası İmru'ül-Kays Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Fizikötesi Bir Yolculukta İmru'ül-Kays: Risâletü'l-Gufrân Örneği" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

| Risâletü'l-Gufrân Bağlamında Fizikötesi Yolculuk ve İmru'ül-Kays

Özet

Klasik Arap edebiyatının en ilgi çekici edebî temalarından bir tanesi fizikötesi yolculuk temasıdır. Gerçeklik sınırlarının ötesinde bir seyahatin tasarlandığı bu temada yazar, yarattığı hayalî bir karakteri fizikötesi mekânlarda dolaştırarak sosyal hayatı, çevresi ve kültüründen mühlhem bazı şahsiyetlerle konuşturur. Dolayısıyla bu tarz eserlerdeki olaylar ve şahıslar yazarın sosyal ve dinî hayatıyla yakından ilişkilidir. Bu kurgusal eserlerin telif amacı ise genellikle yazarın ele almak istediği felsefe, edebiyat ve dil konuları için uygun bir tartışma zemini oluşturmaktır. Yazar görüşlerini serdetmek üzere oluşturduğu bu kurgusal zeminde kendisine sonsuz bir ifade alanı yaratarak görüşlerini özgür bir biçimde aktarır.

Arap edebiyatının erken dönemlerinden itibaren fizikötesi yolculuk temalı birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin başlıcaları Bedüzzaman el-Hemedânî'nin el-Makâmetü'l-İblîsiyye adlı makâmesi, İbn Şüheyd'in Risâletü'l-tevâbî' ve 'z-zevâbî' adlı eseri ve Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin Risâletü'l-gufrân adlı eseridir. Başkahramanlarının çeşitli hayalî mekânlara yolculuğa çıkarıldığı bu üç eserin birçok benzer yönü bulunmaktadır. Ancak Cahiliye şairi İmru'ül-Kays'ın şiirine odaklanan bu çalışmayı ilgilendiren en önemli ve yegâne benzerlik, üç eserin de İmru'ül-Kays'ın zikrine yer vermiş olmasıdır. Fakat bu eserlerin kiminde İmru'ül-Kays'ın ismine oldukça kısa bir bölümde yer verilirken kiminde ise onun şiiri üzerinde uzun uzadıya durulmuştur. Buradan anlaşılmaktadır ki İmru'ül-Kays ile ilgili bahsin uzun veya kısa olması bir yana, Arap dili ve edebiyatı üzerine yazılmış bir eserin İmru'ül-Kays'ın şiirinden söz etmeden tamamlanması mümkün görünmemektedir.

Mevzu bahis üç eserin ilk ikisinde başkahramanların gittikleri fizikötesi mekânlarda görüştükları şahıslar arasında İmru'ül-Kays bulunmamaktadır. Dolayısıyla yazarlar başkahramanları ile İmru'ül-Kays'ı doğrudan bir diyaloga sokmamıştır. Ancak üçüncü eser olan Risâletü'l-gufrân'da yazar Maarrî, başkahramanını İmru'ül-Kays ile doğrudan diyaloga sokarak şiirleri hakkında çeşitli sorular sordurmuştur. Bir diğer ifadeyle İmru'ül-Kays bu kurgusal eserin olay örgüsü içinde yer alan kahramanlardan biri olmuştur. Bu da eseri diğer benzerlerinden farklı kılan en önemli özelliktir.

Maarrî Risâletü'l-gufrân adlı eserinde, dostu İbnü'l-Kârih'i, kâfirlik ve zındıklıkla itham edilen birtakım şair ve edipler hakkındaki sorularını yanıtlamak ve merak ettiği kişilerin durumlarını göstermek için göklere çıkarır. Bu fizikötesi yolculukta İbnü'l-Kârih cennetten başlayarak cehennemde doğru itikâl etmiş ve pek çok şair, âlim ve ediple karşılaşarak onlara felsefe, dil ve edebiyatla alakalı hususlarda soru sorma fırsatı elde etmiştir. Onun cennetteki gezisini bitirdikten sonra cehennemde karşılaştığı ve doğrudan görüşüp çeşitli sorular yönelttiği kişilerden biri de İmru'ül-Kays olmuştur. Bu karşılaşmada İmru'ül-Kays'a sorulan sorular onun şiirinin lûgat, nahiv, kafiye, aruz ve rivayetle alakalı meselelerinden ibarettir. Öyle ki beyitlerde geçen bazı kelimelerin i'râb vecihleri ve sözlük anlamları ele alındığı gibi bazı şiirlerin aidiyetiyle ilgili değerlendirmelerde de bulunulmuştur. Ayrıca şiirlerde bulunan kafiye kusurları ve zihâflar da tartışmaya açılmıştır. Bu itibarla Maarrî kurgusal bir metin üzerinden İmru'ül-Kays'ın şiirine dair görüş ve değerlendirmelerini ortaya koymuş ve şiirini edebî tenkide tabi tutmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde fizikötesi yolculuk temasından ve Arap edebiyatındaki tarihsel serüveninden bahsedilmiş, bu konuda yazılmış başlıca eserler kısaca tanıtılmış ve kendilerinden sonraki eserler üzerindeki etkilerinden söz edilmiştir. Daha sonra bu eserlerin İmru'ül-Kays'a ne ölçüde yer verdikleri meselesi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Maarrî'nin İmru'ül-Kays'ın şiiriyle ilgili değerlendirmeleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Edebî Tenkit, İmru'ül-Kays, Ebü'l-Alâ el-Maarrî, Risâletü'l-Gufrân.

Metaphysical Journey and Imru' al-Qays in the Context of Risâlat al-Ghufrân

Summary

One of the most interesting literary themes of classical Arabic literature is the theme of metaphysical journey. In this theme, where a journey beyond the boundaries of reality is designed, the author makes an imaginary character he created wander around in metaphysical spaces and talk to some figures inspired by his social life, environment and culture. Therefore, the events and people in such works are closely related to the religious and social life of the author. The purpose of writing these fictional works is generally to create a suitable discussion ground for the philosophy, literature and language issues that the author wants to address. The author expresses his views freely by creating an endless field of expression on this fictional basis he created to express his views.

Many works on the theme of metaphysical journey have been written since the early periods of Arabic

literature. The main ones of these works are Badî' al-Zamân al-Hamadânî's makâma called al-Makâma al-Iblisiyya, Ibn Suhayd's work called Risâlat al-Tavâbi' va'l-Zavâbi' and Abû al-'Alâ' al-Ma'arrî's work called Risâlat al-Ghufrân. These three works, in which the protagonists are taken on a journey to various imaginary places, have many similarities. However, the most important and unique similarity that concerns this study, which focuses on the poetry of the Ignorant poet Imru' al-Qays, is that all three works include the mention of Imru' al-Qays. However, in some of these works, Imru' al-Qays's name is included in a very short section, while in others, his poetry is focused on at length. It is understood from here that the poem of Imru' al-Qays should be mentioned in a work written on language and literature, regardless of whether the discussion about Imru' al-Qays is long or short.

In the first two of the three works, Imru' al-Qays is not among the people the protagonists meet in the metaphysical places they go to. Therefore, the authors did not engage their protagonists and Imru' al-Qays in a direct dialogue. However, in the third work, Risâlat al-Ghufrân, the author al-Ma'arrî put his protagonist into a direct dialogue with Imru' al-Qays and made him ask various questions about his poems. In other words, Imru' al-Qays became one of the characters in the plot of this fictional work. This is the most important feature that distinguishes the work from other similar ones.

One of the most interesting literary themes of classical Arabic literature is the theme of metaphysical journey. Abû al-'Alâ' al-Ma'arrî's Risâlat al-Ghufrân is one of the leading works with this theme, in which a journey where the boundaries of reality are exceeded is designed. In this work, al-Ma'arrî exalts his friend Ibn al-Kârih to the skies in order to answer his questions about some writers and poets who are considered heretics and infidels and to show the situation of the people he is curious about. In this metaphysical journey, starting from heaven and going to hell, Ibn al-Kârih encounters many scholars, writers and poets and has the opportunity to ask them questions about issues related to philosophy, language and literature. One of the people that he met in hell after completing his journey in heaven and whom he personally met and asked various questions was Imru' al-Qays. The questions asked to Imru' al-Qays in this fictional dialogue consist of the issues related to dictionary, syntax, kâfiya, 'arûd and rivâyat of his poetry. So much so that the i'râb aspects and dictionary meanings of some words in the verses were discussed, as well as evaluations were made regarding the belonging of some poems. In addition, kâfiya and 'arûd defects in the poems have also been discussed. In this respect, al-Ma'arrî revealed his views on Imru' al-Qays's poetry through a fiction and subjected his poetry to literary criticism.

In the first part of the study, the theme of metaphysical journey and its historical adventure in Arabic literature are mentioned, the main works written on this subject are briefly introduced and their effects on other works that follow them are mentioned. Then, the issue of to what extent these works included Imru' al-Qays was emphasized. In the second chapter, al-Ma'arrî's evaluations of Imru' al-Qays's poetry are discussed in detail.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Literary Criticism, Imru' al-Qays, Abû al-'Alâ' al-Ma'arrî, Risâlat al-Ghufrân.

Giriş

Arap şiirinin ilk dönemini teşkil eden Cahiliye devrinde klasik kaside yapısının ilk örneklerini veren İmru'ül-Kays b. Hucr'un (öl. 540 dolayları) hayatı, dinî ve edebî kişiliği üzerine birçok araştırma yapılmıştır. İmru'ül-Kays'ın diğer yönlerinden ziyade şiirini merkeze almayı hedefleyen bu çalışmada, kendisinden yaklaşık beş asır sonra yaşayan Ebû'l-Alâ el-Maarrî'nin (öl. 449/1057), onun şiiriyle alakalı değerlendirmeleri ele alınmıştır. Maarrî'nin *Risâletü'l-gufrân* adlı eserinde İmru'ül-Kays'ın şiirine yönelttiği edebî eleştiriler, fizikötesi yolculuk temasıyla yani gerçekliğin sınırlarını aşan bir kurgu üzerinden gerçekleştiğinden, bu çalışma şu üç temel unsurdan oluşmaktadır: Fizikötesi yolculuk teması, Maarrî'nin kurgusal eseri ve İmru'ül-Kays'ın şiiri. Dolayısıyla bu çalışma, edebî tenkidin, salt bir eleştiri üslubunun ötesine geçerek edebî bir metin içinde tezahür etmesine dair bir örnek sunmayı hedeflemektedir.

Fizikötesi yolculuk konulu edebî eserlere Maarrî'nin öncesinde ve sonrasında rastlansa da, kendinden önceki eserlerden etkilenmesi ve kendinden sonraki

eserleri etkilemesi açısından *Risâletü'l-gufrân* merkezi bir konumda yer almaktadır. Eserini edebî ve felsefî açıdan en olgun olduğu dönemde telif eden Maarrî'yi ön plana çıkaran en belirgin özellik ise toplumsal, dinî ve siyasî eleştirisidir. Nitekim Maarrî bu eserini her ne kadar dil, edebiyat ve felsefe ile ilgili hususlardaki görüşlerini dile getirmek için kaleme almış olsa da, arka planda tekdüze dinî otoritelere karşı zımni bir ideolojik başkaldırı söz konusudur.¹ Ayrıca eser, hayalî bir yolculukta dil ve edebiyatçılara eleştiriler yönelten ilk eser olduğu gibi kendi türü içinde İslâmî unsurlara ilk defa yer veren eser olarak kabul görmüştür.² Edebî ve felsefî derinliğinin yanı sıra tasvir edilen sahnelerin orijinalliliğiyle temayüz eden *Risâletü'l-gufrân*'ın; *İlâhî Komedya*'da (*La Divina Commedia*) Dante'ye (öl. 1321), *Kayıp Cennet*'te (Paradise Lost) John Milton'a (öl. 1674) ve *Câvîdnâme*'de Muhammed İkbal'a (öl. 1938) ilham kaynağı olduğu ileri sürülmüştür.³

Kapsamlı bir literatür taraması sonucunda, çalışmanın temel taşlarını teşkil eden üç başlıkla alakalı kitap, tez ve makale gibi birçok kaynağa erişilmiştir. Bu kaynaklardan yararlanılarak irdelenmesi hedeflenen konuyla alakalı bir sentez oluşturmak suretiyle çalışmanın ilk başlığı altında genel hatlarıyla fizikötesi yolculuk temasından bahsedilecek, Arap edebiyatında bu konuda kaleme alınmış ilk ve en önemli eserler kısaca tanıtılacak ve bu eserlerde İmru'ül-Kays'a ne ölçüde yer verildiği incelenecektir. Çalışmanın ikinci başlığı altında ise Maarrî'nin İmru'ül-Kays'ın şiiriyle ilgili görüşleri ele alınacaktır.

1. Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar

Yolculuk yapmak insanların iş, keşif, eğlence gibi çeşitli amaçlarla gerçekleştirdiği yaygın bir eylemdir. İnsanlar farklı gayelerle çıktıkları bu seyahatlerde gerek yolda gerek ulaştıkları yerlerde pek çok yeni tecrübe edinme imkânı yakalar ve doğal olarak bu tecrübelerini hem şifahi hem de yazılı olarak aktarmayı arzularlar. Nitekim dünyanın farklı kültürleri ve edebiyatları incelendiğinde onların gezi yazısı ve seyahatname gibi edebî eserlerle dolu olduğu görülmektedir. Dünya literatüründe, gerçek olay ve gözlemlere dayanan bu tarz seyahat konulu eserlerin dışında kurgusal ve hayalî olan seyahat temalı eserler de bulunmaktadır. Bu kurgusal eserlerin bazısında olaylar, fizikî ve algılanabilir sınırlar içinde gerçekleşirken bazısında ise gerçekliğin sınırlarını aşmakta ve beşer algısının ötesindeki mekânlarda cereyan etmektedir. İnsanın duyuları yoluyla idrak edemeyeceği âlemlere yapılan bu kurgusal yolculuklara da fizikötesi veya metafizik yolculuk denmektedir.

Hayal dünyasının bir yansımasından ibaret olan fizikötesi yolculuklarda yazar, gerçekliğin ötesine geçmenin bilinci içinde kendisine sonsuzlukla örülü bir ifade alanı yaratır. Ancak yazarın hayal gücünü besleyen unsurlar onun bizzat yasantı ve çevresinden bağımsız olmadığı için fizikötesi yolculuklarda yazarın sosyal

¹ Louis Awad, *‘Alâ hâmişî'l-Gufrân* (Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1966), 87.

² Yeliz Çiçek, *Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 14-15.

³ Ali Kürşat Turgut - Feyza Nur Çınar, "Ebu'l-Alâ el-Maarrî ve *Risâletü'l-Gufrân*'ı Çerçevesinde Bazı Felsefî Görüşleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2019), 30.

ve dinî yaşamına ait unsurlar belirgindir. Yine bu kurgusal metinlerin kahramanları da yazardan bağımsız değildirler. Esasında bu türün ortaya çıkışı da zaten yazarın etrafında olup bitenleri açıklayıp yorumlama arzusuyla doğrudan ilişkilidir.⁴ Okuyucuyu yalnızca dış dünyada değil, bilinçaltında, metafizik düzlemlerde ve manevi alanlarda bir yolculuğa çıkaran fizikötesi eseler, daha somut olaylara ve gözlemlere odaklanan diğer edebi eserlerden ayrılmaktadır.

Fizikötesi yolculuk temalı eserlere hem Doğu hem de Batı edebiyatlarında rastlanmaktadır. Fakat genel kabule göre bu eserler Doğu kökenlidir.⁵ Bu tür eserler kadim edebiyatın mitolojik, dinî ve felsefî unsurlarından büyük oranda etkilenmiştir. Yunan ve Arap mitolojileri, Kur'ân-ı Kerim, hadisler ve miraç hadisesi, etkilenilen bu unsurların başlıcalarıdır. Fizikötesi eserler, Arap nesrinin daha çok toplumsal ve resmî yönleri ağır basan risâle ve makâme gibi ilk numunelerine nazaran daha derinlikli ve felsefî eserlerdir. Bu yönüyle fizikötesi eserler, kalemini eline aldığı zaman ve mekândan bağımsız hareket edebileceğini gösteren en önemli örneklerdir.

Fizikötesi yolculuk konusunda yazılan ilk Arapça eser Bedüzzaman el-Hemedânî (öl. 398/1008) tarafından kaleme alınan *el-Makâmetü'l-İblîsiyye* adlı makâmedir. Eser kaybolan devesini aramaya çıkan başkahraman ile hayalî bir mekânda karşılaştığı yaşlı bir adam arasındaki diyalogu konu edinmektedir.⁶ İkili arasında cereyan eden diyalogun şiir ve şairlerle ilgili unsurlar barındırması, kendisi bizzat edebiyatçı olan Hemedânî'nin edebî yaklaşımlarını da yansıtmaktadır.

Arap edebiyatında fizikötesi yolculuğa dair kaleme alınan bir diğer önemli eser Endülüslü edip ve şair İbn Şüheyd'in (öl. 426/1035) *Şeceretü'l-fükâhe* olarak da bilinen *Risâletü't-tevâbi'* ve *'z-zevâbi'* isimli eseridir. Müellif bu eserinde şairlerin cinleriyle iletişime geçmek niyetiyle cinler âlemine bir seyahat kurgular.⁷ Klasik dönemde her şairin bir cinle irtibatlı olduğuna inanıldığından, İbn Şüheyd de edebiyat, dil, şiir gibi konulardaki görüşlerini açığa çıkarmak için kadim inanişeye uygun unsurlarla bezenmiş bir kurguya başvurur. İbn Şüheyd bu eserinde önceki eserlerden etkilendiği gibi kendisinden sonraki fizikötesi yolculuk temalı eserlerin ortaya çıkışına da tesir etmiştir.⁸

Arap edebiyatında fizikötesi yolculuk konusunda ele alınan belki de en tanınmış eser Ebü'l-Alâ el-Maarrî tarafından telif edilen *Risâletü'l-gufrân*'dır. Abbâsî döneminin önde gelen şair ve ediplerinden Maarrî, dostu İbnü'l-Kârih tarafından kendisine yöneltilen bazı sorulara cevap vermek üzere bu eserini telif etmiştir. Onun bir mektup aracılığıyla Maarrî'ye tevcih ettiği bu sorular, kâfirlik ve zındıklıkla itham edilen bazı şair ve edipler hakkında olmuştur. Çok sayıda garip ve nadir kelime içermesinden ötürü anlaşılması zor bir dil ve üslubun hâkim olduğu bu

⁴ *Gufran Risalesi*, çev. Nevzat H. Yanık - Selami Bakırcı (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 11.

⁵ Çiçek, *Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar*, 2.

⁶ Çiçek, *Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar*, 11-12.

⁷ Çiçek, *Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar*, 25-26.

⁸ Mustafa Aydın, "İbn Şüheyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/382.

eserde Maarri, merak ettiği kişilerin durumunu göstermek ve sorularına cevap vermek için arkadaşını göğe çıkararak gezdirir. İbnü'l-Kârih bu fizikötesi yolculuğunda pek çok şair, âlim ve ediple karşılaşmış onlara felsefe, edebiyat ve dille alakalı hususlarda soru sorma fırsatı elde eder. Ayrıca cennet gezisi esnasında orada bulunmaması gerektiğini düşündüğü kişilerin dünya hayatında yaptıkları bazı iyi işler sebebiyle affedildiğini öğrenir ki bu kitaba bağışlanma risalesi manasında *Risâletü'l-gufrân* denmesi de bundan kaynaklanır.⁹

Maarri eserinde kendisinden önceki yazarlardan etkilendiği gibi sonrasındaki yazarları da etkilemiştir. Hatta bu etki sadece Arap edebiyatıyla sınırlı kalmamıştır. Sözelimi, Batı edebiyatının önemli ismi Dante'nin *İlâhî Komedya* adlı eserinde bu etki açıkça görülmektedir. Zira üslup ve amaç bakımından farklı olsalar da her ikisinde de uhrevî âleme bir yolculuk kurgulanması ve benzer sahnelere yer verilmesi bu etkinin delillerinden bir tanesidir.¹⁰

Arap edebiyatının erken döneminde kaleme alınıp fizikötesi yolculuk adında yeni bir türün ortaya çıkmasını sağlayan bu üç önemli eser incelendiğinde, her birinde Cahiliye döneminin kuşkusuz en önemli şairi olan İmru'ül-Kays'a yer verildiği gözlemlenmiştir. Kimisinde onun sadece ismi zikredilip şiirine atıf yapılırken kimisinde ise eserlerin başkahramanlarıyla dolaylı ya da dolaysız diyaloga sokulmuştur. Bu durum, hayalî unsurlarla bezenmiş olsa da müelliflerin edebiyata ve şiire dair bir eser telif edeceğinde İmru'ül-Kays'ın zikrinden beri kalamayacakları gerçeğini gözler önüne sermektedir. Bu da İmru'ül-Kays'ın asırlar boyunca kendinden söz ettiren şairliğinden ve eşsiz şiirlerinden kaynaklanmaktadır.

Fizikötesi yolculuğa dair kaleme alınan ilk eser olan *el-Makâmetü'l-İblîsiyye*'de başkahraman, seyahat ettiği hayalî mekânda İmru'ül-Kays ya da başka herhangi bir şairle karşılaşmış diyaloga girmemiştir. Ancak karşılaştığı yaşlı adam kendisinden biraz şiir inşâd etmesini isteyince okuduğu ilk şiir doğal olarak İmru'ül-Kays'ın şiirlerinden biri olmuştur.¹¹

Hayalî âlemlere seyahat temalı ikinci eser olan *Risâletü't-tevâbi' ve'z-zevâbi'*de ise İmru'ül-Kays'ın ciniyle diyaloga girilmiştir. Eserinin hem müellifi hem de başkahramanı olan İbn Şüheyd, yanına kendi cinini alarak bazı şiirleri için icazet almak üzere şairlerin cinlerini ziyaret eder. Bu hususta ilk gittiği cin de bir otorite olarak kabul ettiği İmru'ül-Kays'ın cini olur ve ondan icazet alır.¹²

Görüldüğü üzere Arap edebiyatında fizikötesi yolculuğa dair kaleme alınan ilk iki eser İmru'ül-Kays'a dolaylı olarak yer vermiştir. Bu konudaki üçüncü eser olan *Risâletü'l-gufrân*'da ise başkahraman İbnü'l-Kârih ile İmru'ül-Kays arasında uzun ve vasıtasız bir diyalog gerçekleşmiştir. Diğer eserlere nazaran *Risâletü'l-gufrân*'da İmru'ül-Kays'a daha geniş yer verilmesi, Maarri'nin genelde şiire özelde

⁹ *Gufran Risalesi*, 11-12.

¹⁰ Anastasiya Uçar, *Risâletü'l-Gufrân ve İlâhî Komedya Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 185.

¹¹ Ebü'l-Fazl Ahmed b. el-Huseyn Bedüzzaman el-Hemedânî, *Makâmâtü Bedî'i'z-Zamân el-Hemezânî*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1342/1923), 244.

¹² Ebû Âmir Ahmed b. Abdilmelik b. Ahmed el-Eşcaî el-Kurtubî İbn Şüheyd, *Risâletü't-tevâbi' ve'z-zevâbi'*, thk. Butrus el-Bustânî (Lübnan: Dâru Sâdir, 1416/1996), 89.

ise Cahiliye şiirine yönelik beslediği ilgiden ve İmru'ül-Kays'ı şiir konusunda bir otorite olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim İmru'ül-Kays'ın şiirlerine sık sık göndermelerde bulunması ve Cahiliye şairleriyle ilgili birçok bahse yer vermesi bu durumu pekiştirmektedir.

2. Risâletü'l-Gufrân'da İmru'ül-Kays ve Şiiri

İmru'ül-Kays *Risâletü'l-gufrân*'da cehennemde anılan Cahiliye şairleri arasındadır. İlk bakışta, İslam'ı idrak etmeden öldüğü için cehennem ehli arasında zikredilmesi tuhaf karşılanmasa da Nâbiga ez-Zübyânî (öl. 604 [?]), Züheyr b. Ebû Sülmâ (öl. 609 [?]) ve Meymûn b. Kays el-A'sâ (öl. 7/629 [?]) gibi kendisiyle aynı tabakadan olup İslam'a girmeden ölen şairlerin cennette anılması, İmru'ül-Kays'ın neden Maarrî nezdinde cennette bulunan şairlerden olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Maarrî'nin bu tavrı, kurgusal bir metnin doğası gereğince tamamen öznelidir. Nitekim aynı tabakada bulunup Müslüman olarak ölmeyen iki şairden birini cehennemde zikrederken diğerini cennette anması onun kişisel görüş ve tercihinden kaynaklanmaktadır. O kadar ki bazı Cahiliye şairlerinin affa mazhar olup cennete girmelerini, inşâd etmiş oldukları birtakım dinî ve hikemî içerikli şiirlere bağlamıştır. Örneğin, eserin başkahramanı İbnü'l-Kârih cennette Züheyr b. Ebû Sülmâ ile karşılaşır ve ona, Fetret döneminde yaşamış olmasına rağmen cennete nasıl girdiğini sorunca Züheyr, Cahiliye döneminde batıldan uzak durup Allah'a inanan biri olduğunu söylemiş ve azaptan kurtuluşunu sağlayan hikmet dolu şu sözlerini zikretmiştir:¹³ [Tavîl]

فَلَا تَكْتُمَنَّ اللَّهُ مَا فِي نُفُوسِكُمْ لِيُخْفِيَ وَمَهْمَا يُكْتُمُ اللَّهُ يَعْلَمُ
يُؤَخَّرُ فَيُوضَعُ فِي كِتَابٍ فَيُدْخَرُ لِيَوْمِ الْحِسَابِ أَوْ يُعْجَلَ فَيُنْفَخَ

Gizli kalsın diye gönlünüzden geçenleri Allah'tan saklamayın. Zira saklanan ne olursa olsun Allah onu bilir.

Bu saklanan şey ya ertelenerek bir kitaba yazılıp hesap gününe bırakılır ya da ertelenmeden hemen intikamı alınır.

Maarrî'nin kişileri cennet ya da cehennemde zikretme hususundaki tercihlerinde etkili olan belirleyici etken, dönemindeki tekfirci yaklaşımlara karşı benimsemiştiği eleştirel tutumla doğrudan ilişkilidir. Çünkü görüldüğü üzere Maarrî, katı ve dışlayıcı dinî görüşlerin aksine, kişinin Allah'ın nezdinde bir tek beyitle bile affa mazhar olabileceği düşüncesine sahiptir. Fakat Maarrî'nin İmru'ül-Kays'ı cehennemde zikretmesi, elbette onun iyi bir hasletini bulamadığından değil, onun kişiliğine karşı taşıdığı bazı olumsuz duygulardan kaynaklanmaktadır. Onun bu duyguları eserde yer yer kendini göstermektedir. Sözgelimi, eserin başkahramanı İbnü'l-Kârih cennette dolaşırken karşılaştığı iki huriye İmru'ül-Kays'ın şiirlerinden bazıları okurken alaycı bir üslupla "Şüphe yok ki İmru'ül-Kays zavallının tekididir, onun kemikleri cehennemde yanarken ben de burada şiirlerinde bahsettiği şeyleri

¹³ Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân*, thk. Derviş Cüveydî (Beirut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2022), 82-83.

gerçekleştiriyorum.” demiştir.¹⁴ Ayrıca İmru’ül-Kays hakkındaki yaygın bir hadis rivayetinin de Maarî’nin İmru’ül-Kays’ı cehennemde zikretmesinde etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber ilgili hadiste şöyle buyurmuştur: “O (İmru’ül-Kays) dünyada anılan fakat ahirette unutulmuş bir adamdır. Dünyada şerefli, ahirette ise önemsizdir. Kıyamet günü elinde şairlerin sancağıyla gelir ve ateşe giderken onlara öncülük eder.”¹⁵ Öte yandan Halife Hz. Ömer’in, Züheyr b. Ebû Sülme’yı şairlerin şairi olarak nitelendirmesi ve şiirinden sitayişle bahsetmesi¹⁶ ile Maarî’nin Züheyr’i cennette zikretmesi de bir tesadüften ibaret değildir. Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki Maarî, şairleri cennet ya da cehennemde anma hususunda kişisel tercihlerine dayandığı gibi şairler hakkındaki hâkim dinî kanaatten de etkilendiği görülmüştür.

Eserde her ne kadar cehennem ehli arasında azap gördüğü zikredilse de İmru’ül-Kays’ın Arap şiiri için ne denli önemli ve vazgeçilmez bir otorite olduğu pek çok kez vurgulanmaktadır. Özellikle şiir eleştirisiyle ilgili çeşitli yerlerde İmru’ül-Kays’ın beyitlerine atıflar yapılması bu gerçeği pekiştirmektedir. Ayrıca İbnü’l-Kârih ile ihtiyar bir cin arasında geçen diyalogda ihtiyarın insanlar ile cinlerin şiir yeteneklerini kıyaslarken insan şiirinin arketipi niteliğinde *قَفَا نَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَثْرَلٍ* ifadelerini zikretmesi¹⁷ de İmru’ül-Kays’ın Maarî nezdindeki önemini gözler önüne sermektedir.

Maarî eserinde ara ara İmru’ül-Kays’a ve şiirlerine bazı göndermelerde bulunsa da onunla ilgili asıl bahsi cehennem kurgusunda açmaktadır. Nitekim o, İbnü’l-Kârih’i cehennemde Hansâ, İblîs ve Beşşâr b. Bürd ile görüşürdüktan sonra İmru’ül-Kays ile buluşturur. İbnü’l-Kârih bu karşılaşmada ona şiiriyle alakalı çeşitli sorular sorarak bazı değerlendirmelerde bulunur. Muhtelif konularda İmru’ül-Kays’a yönlendirilen soruları şu başlıklar altında kategorize etmek mümkündür:

1. Şiir Rivayeti ile İlgili Sorular

Maarî’nin, başkahramanı İbnü’l-Kârih vasıtasıyla İmru’ül-Kays’a soru sorduğu konulardan bir tanesi şiir rivayetidir. Bu bağlamda İmru’ül-Kays’ın şiirlerinin rivayetleriyle ilgili bazı hususlara temas edilmiştir. Bu hususta sorulan tek soru, şairin meşhur muallakasının son kısmındaki şu beyitlerin okunuşuyla ilgili olmuştur: [Tavîl]

كَأَنَّ ذُرَى رَأْسِ الْمُجَيْمِرِ غُدْوَةً مِنْ السَّيْلِ وَالْعُنَاءِ فَلَكَّةُ مِغْرَلٌ
كَأَنَّ مَكَائِيَّ الْجَوَاءِ غُدْيَةً صُبْحَانَ سَلَاغًا مِنْ رَجِيْقٍ مُفْلَقَلٌ
كَأَنَّ السَّبَاعَ فِيهِ غَرْقَى عَشِيَّةً بِأَرْجَائِهِ الْمُصَوَى أَنَايِشُ عُنْصَلٌ

Tıpkı bir iğ gibiydi, sabah vakti selin getirdiği çöplerle dolmuş olan Müceymir Tepe-

¹⁴ Ebü’l-Alâ el-Maarî, *Risâletü’l-gufrân*, 156.

¹⁵ Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, el-Mu’cemü’l-kebîr, thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.) "el-‘Ayn", 99 (No.179).

¹⁶ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi’l-Hitâb el-Kuraşî, Cemheratü eş’âri’l-‘Arab, thk. Ali Muhammed el-Becâdî (Nehdatu Mısır, ts.), 68-69.

¹⁷ Ebü’l-Alâ el-Maarî, *Risâletü’l-gufrân*, 159.

si'nin zirveleri.

Sanki içine acı katılmış şarap içmiş gibi ötüşüyordu erkenden, vadinin Çobanaldatan kuşları.

Tıpkı soğan köklerine benziyordu, akşamleyin vadinin en ücra köşelerindeki (çamura batmış) yırtıcı hayvanlar.

İbnü'l-Kârih Bağdatlı bazı ravilerin bu üç beytin başına birer vâv harfi getirerek okuduğunu söyleyip İmru'ül-Kays'ın bu husustaki fikirlerini sormuştur. O da bunun vezin bilmeyen kişilerin işi olduğunu, nazım ile nesir arasındaki farkı yok ettiğini ve sonradan gelen kişilerin bunu şiirin aslından sanmasına neden olacağını ifade etmiştir.¹⁸

Maarrî başlarına vâv harfi getirildiği takdirde vezni bozan bu okuyuşu Bağdatlı ravilerden kimin rivayet ettiğini zikretmemiştir. Ancak İbn Reşik (öl. 456/1064) Bağdatlı dil âlimlerinden İbn Keysân'ın (öl. 320/932 [?]) İmru'ül-Kays'ın bu beyitlerinin başına vâv harfi getirmek suretiyle atıf yaparak okuduğundan bahsetmiştir.¹⁹ Bu bilgidен hareketle Maarrî'nin kastettiği kişinin İbn Keysân olması ihtimal dâhilindedir.

2. Nahiv ile İlgili Sorular

İbnü'l-Kârih'in İmru'ül-Kays'a sorular yönelttiği bir diğer alan nahiv olmuştur. Bu sorular genellikle beyitlerde geçen bazı kelimelerin i'râb vecihleri hakkında gelmiştir. Bu başlık altında çeşitli vecihlere muhtemel olan kelimeler hakkında detaylıca bilgi verilecektir.

2.1. Birinci Soru:

İmru'ül-Kays'a nahiv hususunda yönlendirilen ilk soru, muallakasında geçen şu beyit hakkında olmuştur: [Tavîl]

كِبْكِرَ الْمُقَانَاةَ الْبَيْضَاءَ بِصُفْرَةٍ عَدَاهَا تَمِيرُ الْمَاءِ عَيْرُ الْمُحَلَّلِ

Tıpkı el değmemiş tatlı sulardaki sedeflerin içinde bulunan, sarımsı bir beyazlığı olan inci gibi.

İbnü'l-Kârih önce beyitteki كِبْكِرَ kelimesinin manasını sonra da الْبَيْضَاءَ kelimesinin i'râbını sormuştur. O âlim ve ediplerin كِبْكِرَ kelimesine yumurta, inci, bahçe, çiçek ve papirüs gibi çeşitli anlamlar verdiğini söyleyip bunlardan hangisini kastettiğini sorunca İmru'ül-Kays hepsinin güzel ve uygun manalar olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca الْبَيْضَاءَ kelimesinin hangi mahal ve hareke üzere okunması gerektiği sorusuna cevaben kesra ile mecrûr okumayı tercih ettiğini belirtmiştir.²⁰

Maarrî الْبَيْضَاءَ kelimesinin i'râbıyla alakalı herhangi bir detaya girmemişse de bu beytin üç farklı i'râbla rivayet edildiği bilinmektedir. Muallakât şârihi Zevzenî (öl. 486/1093) meşhur şerhinde kelimenin yalnızca nasb ve cer halleriyle rivayet edildiğini ve bu iki okunuşun da makbul olduğunu ifade etmesine rağmen²¹ Ebü'l-

¹⁸ Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân*, 175.

¹⁹ Ebü Alî el-Hasen el-Ezdî İbn Reşik el-Kayrevânî, *el-'Umde fi mehâsini's-sî'r ve âdâbih* (Dâru'l-Cil, 1401/1981), 1/143.

²⁰ Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân*, 176.

²¹ Ebü Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'* (Kahire: Dâru't-Takvâ, 2017),

Abbâs Sa'leb (öl. 291/904) ref' halini de dahil ederek üç okuyuşun da doğru olduğunu söylemiştir.²² Klasik kaynakların incelenmesi sonucunda kelimenin i'râbiyla alakalı görüşler şu şekilde özetlenebilir:

- **Nâib-i fâil olarak merfû:** Beyitteki الْمُقَانَاةُ kelimesi ism-i mef'ûl olduğundan ve ism-i mef'ûl de meçhul fiil gibi amel ettiğinden dolayı bir nâib-i fâili ref' eder. Sa'leb'e göre buradaki âmil, mahzûf bir fiil olup takdir şöyledir: كَبِكَرِ الْمُقَانَاةَ قُوِي بَيَاضُهَا بِصُغْرَةِ²³
- **Mef'ûlun bihe ya da temyize benzediği için mansûb:** Âlimler kelimenin i'râbını izah etmek için diğer bazı i'râb durumlarıyla benzerlik ilişkisi kurmaya çalışmışlardır. Nitekim Zevzenî buradaki durumu زَيْدُ الصَّارِبِ الرَّجُلِ cümlesindeki duruma benzeterek kelimenin mef'ûlun bih olduğu kanaatine varmıştır.²⁴ Diğer yandan Sa'leb ise ifadeyi بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ وَجْهًا وَّجْهًا ifadesine benzeterek kelimenin temyiz olduğunu ifade etmiştir.²⁵
- **Lafzî izafetle mecrûr:** Bu durumda kelime muzâfun ileyh olarak mecrûr olmaktadır. Burada söz konusu olan izafet lafzî olduğu için muzâf harf-i ta'rîf alabilmektedir. Sa'leb'e göre buradaki harf-i ta'rîf *infisâl*²⁶ anlamı ifade ettiği için bunda bir beis yoktur. Ancak o burada الْمُقَانَاةُ kelimesinin artık bir harf-i cere müteallik olmasının caiz olmadığını, bu yüzden بِصُغْرَةِ ifadesindeki harf-i cerin taalluk edeceği mahzûf bir fiil varsayılması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre son kertede takdir şöyledir: كَبِكَرِ الْمُقَانَاةَ الْبَيَاضِ قُوِي بِصُغْرَةِ.²⁷

2.2. İkinci Soru:

Nahiv ilmi kapsamında İmru'ül-Kays'a tevcih edilen ikinci soru, aşağıdaki beyitte geçen لَا سَيِّمًا يَوْمٌ ifadesinin i'râbı ve okunuşu hakkında olmuştur: [Tavîl]

أَلَا رَبُّ يَوْمٌ لَكَ مِنْهُنَّ صَالِحٌ وَلَا سَيِّمًا يَوْمٌ بِدَارَةِ جُلْجُلٍ

Ah ne güzel günler geçirdin o kadınlarla. Bilhassa Dâretü'l-Cülcül'deki o gün...

Öncelikle ifadenin içinde bulunan سَيِّمٍ kelimesinin şeddeli mi yoksa şeddesiz mi okunması gerektiği sorusuna cevaben İmru'ül-Kays, kelimenin şeddeli okunuşunun tercihe şayan olduğunu belirtmiştir. Ardından İbnü'l-Kârih buradaki يَوْمٌ kelimesinin merfû, mansûb ve mecrûr olmak üzere üç şekilde de i'râb edilebileceğini söyleyip her bir vecihle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. İmru'ül-Kays ise

→

22-23.

²² Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnu'l-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-seb'i't-tivâli'l-câhiliyyât*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 70.

²³ İbnu'l-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-seb'i't-tivâli'l-câhiliyyât*, 70.

²⁴ ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'*, 23.

²⁵ İbnu'l-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-seb'i't-tivâli'l-câhiliyyât*, 70.

²⁶ İzafet terkibi oluşturulurken iki ismin birbirine bağlanması, muzâfın başındaki harf-i ta'rîfin ya da sonundaki tenvinin düşürülmesiyle gerçekleşir. Bu sayede iki isim artık bağımsız birer isim olmaktan çıkarak birbirlerine bağlanırlar. Bu duruma da ittisâl adı verilir. Bunun zıttı olarak, bir ismin bir başka isme bağlı olmaması durumuna ise infisâl denir. Detaylı bilgi için bk. Mohamed Rızk el-Shahhat Abdelhamit Shoerî, "el-İzâfetü'l-ma'nevîyye ve'l-lafziyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017), 74.

²⁷ İbnu'l-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-seb'i't-tivâli'l-câhiliyyât*, 70.

kelimenin okunuşundaki vecihlerin birbirine benzer ve yakın olduğunu ifade etmiştir.²⁸ *Risâletü'l-gufrân* ve diğer klasik kaynaklardan hareketle bu vecihlerle ilgili değerlendirmeler şu şekilde özetlenebilir:

- **Merfû:** Bu durumda سَيِّمَا ifadesindeki مَا kelimesinin *kâffe*²⁹ ya da *mevsûliyyet* için geldiği söylenmektedir. Her iki ihtimalde de arkasından gizli bir هُو takdir edilir. Burada artık يَوْمٌ kelimesi gizli هُو zamirinin haberi olarak merfû olur. Bu durumda söz konusu olan iki takdiri ifade şu şekildedir: وَلَا سَيِّمَا هُوَ يَوْمٌ / وَلَا سَيِّمَا هُوَ يَوْمٌ.
- **Mansûb:** Bu durum zarfların mef'ûl olarak nasb edilmesi gereğince. Buradaki âmîl gizli bir fiildir. Celâlüddîn es-Süyûtî'ye (öl. 911/1505) göre zarf olması durumundaki takdir مِثْلَ الَّذِي اتَّفَقَ يَوْمًا şeklinde. Ayrıca temyiz olması sebebiyle mansûb olduğunu söyleyenler de olmuştur. Yine Süyûtî'ye göre temyiz olması durumunda مَا kelimesi, *gayr-ı mevsûf nekre-i tâmmе* (nitelendirilmemiş tam belirsiz bir kelime) olarak kabul edilir ki ardından gelen ifade onu tavih etsin. Bu durumda ortaya çıkan takdiri ifade şu şekildedir: لَا مِثْلَ شَيْءٍ يَوْمًا.³⁰
- **Mecrûr:** Bu durumda مَا kelimesi zâid kabul edilir ve يَوْمٌ kelimesi izafetle mecrûr olur. Nihayetinde burada varsayılan ifade şu şekildedir: لَا سَيِّمَا يَوْمٌ.

3. Aruz ile İlgili Sorular

İmru'ül-Kays'ın şiirine yönelik soruların yöneltildiği bir diğer alan aruz ilmi olmuştur. Maarî bu alanda sorular sorarak, İmru'ül-Kays'ın şiiri özelinde Cahiliye dönemi şairlerinin, şiirin belkemiğini oluşturan aruza dair tasarruflarını ele almak istemiştir. Bu bağlamda en fazla yoğunlaştığı konu da zihaf olmuştur.³¹ Bu başlık altında zihaf ile ilgili meseleler etraflıca ele alınacaktır.

3.1. Birinci Soru:

İmru'ül-Kays'a aruz ilmine dair yöneltilen ilk soru, meşhur muallakasındaki şu beyit hakkındadır: [Tavîl]

كَأَنَّ دُرِّيَّ رَأْسَ الْحَجِيمِ عُدُوَّةً مِنْ السَّيْلِ وَالْعُنَاءِ فَلَكُهُ مِعْزَلٌ

Tıpkı bir iç gibiydi, sabah vakti selin getirdiği çöplerle dolmuş olan Müceymir Tepesi'nin zirveleri.

²⁸ Ebü'l-Alâ el-Maarî, *Risâletü'l-gufrân*, 179.

²⁹ Arapçada مَا edatı için söz konusu olan kâffe durumu; ilgili edatın, öncesindeki kelimenin amelinin sonrasındaki kelimeye tesirini bozmasıdır. Bu durum ُ ve kardeşlerinde sıklıkla görülmektedir. Öyle ki kâffe olarak adlandırılan مَا edatı, إِنَّ kelimesinden sonra gelip ismini nasb etmesine engel olmaktadır. Örneğin: إِنَّا الْأَعْمَالُ بِالنِّبَاتِ

³⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'î'l-cevâmi'*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.), 2/286-287.

³¹ Zihaf, şiirlerin birer yapı taşı olan tef'ilelerinde meydana gelen hazif, teskîn vb. değişikliklere verilen genel bir isimdir. Bir diğer ifadeyle, bir tef'ile olması gerekenden farklı bir şekilde gelmişse o tef'ile zihafa uğramış demektir. Değişikliğin hangi tef'ilede ve tef'ilenin neresinde meydana geldiğine göre zihaf lar farklılık göstermektedir. Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Zihaf ve İlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

İmru'ül-Kays'a bu beyitte geçen العُتَاءُ kelimesinin³² farklı kişiler tarafından şeddeli okunması hakkında sorulunca bu kişilerin, daha süslü göstermek için kelimeyi bozduklarını, bunu da zihafı hoş görmedikleri için yaptıklarını söylemiştir. Ancak ona göre buradaki zihafı hoş karşılanmayacak bir durum yoktur. Dolayısıyla kelimenin şeddesiz okunması gerektiğini savunmuştur.³³ İmru'ül-Kays diyalogun devam eden kısmında muallakasındaki şu beyitte de aynı durumun geçerli olduğunu söylemektedir: [Tavîl]

فَجِئْتُ وَقَدْ نَضَّتْ لِنَوْمٍ تِنَابَهَا لَدَى السِّتْرِ إِلَّا لَيْسَةَ الْمُتَفَصِّلِ

Uyumak için soyunmuş ve perdenin yanında beni bekler haldeyken (sevgilinin) yanına geldim.

İmru'ül-Kays'a göre beyitte geçen نَضَّتْ kelimesi şeddeli okunsa da okunmasa da "elbiseyi vb. çıkarmak" anlamına gelmektedir. Ancak şeddeli okunması durumunda nâkıs fiil yerine muzaaf fiil sanılıp farklı bir anlama gelmesinin önüne geçmek için şeddesiz okumayı tercih ettiğini ve buradaki zihafın da beytin estetiğine ve ahengine herhangi bir hâle getirmediğini ifade etmiştir.³⁴ Buradaki her iki beyitte meydana gelen zihaf da haşiv tefilesi olan مَفَاعِيلُنْ tefilesinin beşinci harfinin düşmesiyle meydana gelir ve tefile zihafı haliyle مَفَاعِيلُنْ olarak kalır.

Maarrî esasında bu diyalogda Cahiliye şiirindeki zihafı etrafında cereyan eden tartışmalara bir cevap vermek istemiştir. Nitekim o, Cahiliye şairlerinin zihafa başvurmalarını hoş görmeyen bazı kişilerin aksine onların şiirinde bulunan zihafın normal karşılanması gerektiğini belirtmiştir.³⁵

3.2. İkinci Soru:

Aruz ilmi kapsamında sorulan ikinci soruda İmru'ül-Kays'ın muallakasındaki şu beyitte meydana gelen zihaf üzerinde durulmuştur: [Tavîl]

أَلَا رَبُّ يَوْمَ لَكَ مِنْهُنَّ صَالِحٍ وَلَا سِيَمًا يَوْمَ بِدَارَةِ جُلْجُلِ

Ah ne güzel günler geçirdin o kadınlarla. Bilhassa Dâretü'l-Cülcül'deki o gün...

Beytin ilk şatırının ikinci haşvi olan مَفَاعِيلُنْ tefilesinde bir zihaf meydana gelmiştir. Tavîl bahrinin مَفَاعِيلُنْ tefilesinin yedinci harfine tekabül eden *sebebin* ikinci sakın harfinin hafzedildiği bu zihafa *keff* adı verilmektedir.³⁶ İmru'ül-Kays'a beyti bu şekilde zihaf yaparak mı yoksa başka bir rivayette geçtiği gibi mi okuduğu sorulunca bu sözü Cahiliye'de sadece zihafı söylediğini ifade etmiştir. Ancak diğer okunuşta da bir sakınca olmadığını belirtmiştir.³⁷

³² İlgili kelime şeddeli okunduğunda şatırın ikinci haşvi olan tefile, مَفَاعِيلُنْ olarak zihafsız bir şekilde gelirken şeddesiz okunduğunda ise beşinci sakın harfin düşmesi sonucunda مَفَاعِلُنْ olarak gelmektedir.

³³ Beytin bazı rivayetlerinde العتاء kelimesi yerine çoğulu olan الأعتاء kelimesi geçmektedir. Ancak bu durum bazı âlimlerce eleştirilmiş ve kelime memdûd bir isim olduğundan çoğulunun الأعتاء şeklinde geldiği, dolayısıyla da الأعتاء kullanımının doğru olmadığı ifade edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-âşr* (İdâratu't-Tibâ'atu'l-Müniriyye, 1352), 53.

³⁴ Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân*, 177.

³⁵ Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân*, 177.

³⁶ Hüseyin Tural, *Arap Edebiyatında Arûz* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 33.

³⁷ Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân*, 179.

Maarrî ilgili kısımda İmru'ül-Kays'ın sakıncasız bulunduğu diğer okunuşu zikretmemiştir. Söz konusu beytin farklı rivayetleri incelendiğinde İmru'ül-Kays'ın sakınca görmediği bu okunuş için iki rivayet muhtemel gözükmektedir. Bunlardan birisi beytin diğer yaygın rivayeti olan şu halidir ki gerçekten beyit bu şekilde okunduğunda keff metoduyla yapılan zihaf giderilmektedir:³⁸ [Tavîl]

أَلَا رَبُّ يَوْمٍ كَانَ مِنْهُمْ صَالِحٌ وَلَا سِيَّمَا يَوْمٍ بِدَارَةِ جُلْجُلٍ

Bu beytin zihafsız bir şekilde okunduğu diğer rivayet ise birinciye göre daha az yaygınlıkta olup Maarrî tarafından kaleme alınan *el-Fusûl ve'l-gâyât* isimli eserinde geçen şu rivayettir:³⁹ [Tavîl]

أَلَا رَبُّ يَوْمٍ صَالِحٍ لَكَ مِنْهُمْ وَلَا سِيَّمَا يَوْمٍ بِدَارَةِ جُلْجُلٍ

Maarrî'nin her ne kadar *Risâletü'l-gufrân*'da zikretmese de bir diğer eserinde varit olması hasebiyle bildiği anlaşılan bu rivayetin de İmru'ül-Kays'ın sakıncasız gördüğü rivayet olması muhtemeldir. Ancak bu rivayette tartışma götürür iki husus bulunmaktadır:

- **Zamirin müennes yerine müzekker olarak getirilmesi:** Beytin diğer iki rivayetinde *مِنْهُمْ* şeklinde müennes olarak gelen zamir bu beyitte *مِنْهُمْ* şeklinde müzekker olarak gelmiştir. Ancak Hatîb et-Tebrîzî (öl. 502/1109) bu durumu müzekkerin müennesi de kapsamı ilkesiyle izah etmeye çalışmıştır. Buna rağmen zihafı rivayetin daha iyi olduğunu ifade etmekten de imtina etmemiştir.⁴⁰
- **Aruz tefilesinin mahzûf olarak gelmesi:** Tavîl bahrinde aruz tefilesi yalnızca *مَّمَاعِلُنْ* şeklinde makbûz olarak gelmektedir. Fakat bu rivayette *فَعُولُنْ* şeklinde mahzûf olarak gelmiştir. Aruz ilminin temelini atan Halîl b. Ahmed (öl. 175/791) buna cevaz vermese de Ahfeş (öl. 215/830 [?]) Tavîl bahrinde darb tefilesine bakılmaksızın aruz tefilesinin *فَعُولُنْ* şeklinde mahzûf olarak gelebileceğini söylemiştir.⁴¹

4. Kafiye ile İlgili Sorular

İbnü'l-Kârih'in İmru'ül-Kays'a yönelttiği sorulardan bir tanesi de kafiye ilmi hakkındadır. Kendi içinde muhtelif konular barındıran kafiye ilminde Maarrî'nin odaklandığı konu kafiye kusurları olmuştur. Bu durum, tıpkı aruz bahsinde olduğu gibi Maarrî'nin Cahiliye şairlerinin kafiye dair tasarruflarını merakından ileri gelmektedir. İmru'ül-Kays'a yönlendirilen soru, şairin şu şiirindeki kafiye kusuruy-
la ilgili olmuştur:⁴² [Kâmil]

تَحْدِي عَلَى الْعَلَاتِ سَامٍ رَأْسَهَا رَوْعَاءَ مَنْسُمَهَا رَثِيمٍ دَامَ

³⁸ İmru'ül-Kays b. Hucr b. el-Hâris el-Kindî, *Divânu İmri'ül-Kays*, thk. Abdurrahmân el-Mustâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004), 26.

³⁹ Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *el-Fusûl ve'l-gâyât fi temcîdi'l-lâh ve'l-mevâ'iz* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 136.

⁴⁰ el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-âşr*, 13.

⁴¹ Tural, *Arap Edebiyatında Arûz*, 64.

⁴² Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân*, 181.

جَالَتْ لِتَصْرَعَنِي فَقُلْتُ لَهَا أَقْصِرِي إِنِّي إِمْرُؤٌ صَرْعِي عَيْنِكَ حَرَامٌ
فَعُجِرْتِ حَيْرٌ جَزَاءُ نَاقَةٍ وَاحِدٍ وَرَجَعْتِ سَالِمَةً الْقَرَا بِسَلَامٍ

(O dişi deve) meşakkatlere rağmen başı dik, aktif ve ayak tabanları çatlayıp kanamış bir şekilde hızla yürüyor.

Beni yere düşürmek için dönüp duruyor ama ben ona “sakin ol, ben yere düşürmen haram olan bir adamım” dedim.

Zira sen birinin devesi olmak gibi çok hayırlı bir şekilde mükâfatlandırıldın ve sırtı sağ salim olarak döndün.

Şiirde kafiye harfi olan revî harfinin harekesinin damme ve kesra şeklinde değişiklik göstermesine *ikvâ* denmektedir.⁴³ Edebiyat eleştirmenlerine göre bir kafiye kusuru sayılıp şiirin kalitesini düşüren bu durum İmru’ül-Kays’a ait mezkûr beyitlerde de gözlemlenmektedir. Görüldüğü üzere beyitlerin en sonunda yer alan revî harflerinin hareketleri damme ile kesra arasında değişmiştir. İbnü’l-Kârih, Abbâsî dönemi âlimlerinden bazılarının bir Cahiliye şairi olarak İmru’ül-Kays’ın böyle bir kafiye kusuru yapmasını uygun görmediklerini söyleyince İmru’ül-Kays bunda bir sakınca görmediğini ifade ederek aynı şiirinde geçen şu beyti de kesra yerine damme harekeyle okuduğunu ifade etmiştir: [Kâmil]

وَكَاثِمًا بَدْرٌ وَصَيْلٌ كَثِيفَةٌ وَكَاتِمًا مِنْ عَاقِلٍ أَرْوَامًا

Tıpkı *Âkıl*’ın *Ermâm*’a bağlı olması gibi bağlıdır *Bedir Küteyfe*’ye.

İmru’ül-Kays’ın bu hususta haklı olduğunu ifade eden İbnü’l-Kârih *أَرْوَامًا* kelimesinin burada sıfat konumunda olmadığını, *كَاتِمًا* ifadesine hamledildiğini ve dolayısıyla da kesra yerine damme ile okunması gerektiğini söylemiştir.⁴⁴ Diyalogun tamamından Maarrî’nin başta İmru’ül-Kays olmak üzere Cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerinde kafiye kusuru bulunmasını normal karşıladığı anlaşılmaktadır.

5. Diğer Sorular

İbnü’l-Kârih aruz, kafiye ve nahiv meseleleriyle ilgili derin sorularının ardından İmru’ül-Kays’a nispet edilen *musammât* (*muhammes*) tarzı şu şiirin gerçekten ona ait olup olmadığını sorunca böyle bir şiiri asla duymadığını, bu tarz bir üslubunun olmadığını ve bunun İslam şairlerinden birine ait olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bunun şiirlerin en zayıfı olan recez şiirlerden daha zayıf bir üslup olduğunu da belirtmiştir:⁴⁵ [Basît]

يَا صَحْبِنَا عَرِّثُوا تَقِفْ بِكُمْ أُسْحَجُ
مَهْرِيَّةٌ دُبُّ فِي سِرِّهَا مَعَجُ
طَالَتْ بِحَا الرَّحْلُ

⁴³ Abdülazîz Atîk, *‘İlmu’l-‘arûz ve’l-kâfiye* (Beyrut: Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, 1987), 167; Fatih Yavaş, *Şair Olarak Muhyiddin İbnü’l-Arabî* (Konya: Palet Yayınları, 2023), 315.

⁴⁴ Ebü’l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü’l-gufrân*, 182.

⁴⁵ Ebü’l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü’l-gufrân*, 180-181.

يَسْعَلُهُمْ	وَأَهْمُ	كُلُّهُمْ	فَعَرَّجُوا
تُعَلِّلُهُمْ	لَيْسَتْ	تَحْمِلُهُمْ	وَالْعَيْسُ
	الرِّفْلُ	وَعَاجَتِ	
أَصَابَ الْقَتَى	إِذَا	إِنَّ أُهُوَى	يَا قَوْمُ إِنَّ
بَعْضَ الْقَوَى	فَهَدَّ	أَرْتَقَى	فِي الْقَلْبِ نَمَّ
	الرَّجُلُ	هُوَى	فَقَدْ

*Ey dostlarım! Çıkın gelin de dursun şu hızlı develer,
Gece vakti yola düşen hızlı Mehriyye develeri,
Uzun yoldan dolayı yorgun düşen develer.
Kaygılanmakla meşgul haldeyken çıkıp geldi hepsi,
Ak develer onları oyalamadan taşırken,
Kumullar kıvrılmışken.
Ey insanlar! Bir gencin kalbine aşk düşerse,
Sonra artarak onu gücünden ederse,
İşte o zaman er kişi yıkılmış olur.*

İlk örneklerinin Ebû Nüvâs (öl. 198/813 [?]) tarafından verildiği düşünülen ve gelişerek özellikle Osmanlı dönemi şairleri arasında revaç bulan musammat tarzı şiirlerde şair, aynı kafiyedeki belli sayıda mısrayı (şatr) getirdikten sonra buna, farklı bir kafiyeye sahip tekli bir mısra ilave eder. Daha sonra, öncekilerden farklı kafiyede ama aynı sayıda olmak koşuluyla yeni mısralar getirir ve ardından önceki tekli mısrayla aynı kafiyede olan bir mısra daha zikreder. Şair bu mısralar silsilesini dilediği kadar devam ettirebilir. Örneğin şair aynı kafiyede olan altı mısra getirdikten sonra farklı bir kafiyeye sahip yedinci mısrayı getirdiğinde ortaya çıkan bu musammat *müsebba*⁴⁶ adını alır. Yukarıda İmru'ül-Kays'a nispet edilen musammatta ise önce aynı kafiyeye sahip dört mısra zikredilmiş ve ardından farklı kafiyede olan beşinci bir mısra getirilmiştir. Dört mısraya bir mısra ilave edildiğinden dolayı da bu musammata muhammes denmiştir ve kafiye düzeni aaaab / ccccb / ddddb şeklindedir.

Klasik kaynaklar arasında bu şiiri İmru'ül-Kays'a nispet eden herhangi bir eser tespit edilememiştir. Maarrî'nin, bu dizeleri günümüze ulaşmayan bir kaynaktan almış ya da bazı ravilerden işiterek aktarmış olması ihtimal dâhilindedir. Ayrıca diyalogda İmru'ül-Kays'ın böyle bir şiir söylemediğini ifade etmesinden anlaşıldığı üzere, Maarrî esasında musammat tarzı şiirlerin Cahiliye döneminde var olmadığı düşüncesini taşımaktadır.

⁴⁶ Detaylı bilgi ve daha fazla örnek için bk. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi IV Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şam Bölgesi)*, ed. Sadık Armutlu (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2015), 396-403; İzzettin Bilgehan, *Yemen Arap Edebiyatı Emir San'âni Divanı* (Konya: Palet Yayınları, 2023), 220-225.

İmru'ül-Kays'a ait bir musammatın varlığının tespiti, bu türün Cahiliye döneminde bilindiğinin ve kullanıldığının kanıtlanması açısından önem arz etmektedir. Klasik kaynaklarda yukarıda zikredilen musammat geçmese de hem İmru'ül-Kays'ın matbu divanında hem de *Kitâbu'l-'ayn* ve *Lisânu'l-'Arab* gibi eserlerde İmru'ül-Kays'a ait olduğu zikredilen bir musammat (muhammes) daha yer almaktadır:⁴⁷ [Tavîl]

وَمُسْتَلِيمٍ كَشَفْتُ بِالرُّمَحِ ذَنْبَهُ أَقَمْتُ بِعَضْبِ ذِي سَفَاسِقٍ مِثْلَهُ
فَجَعْتُ بِهِ فِي مِلْتَقَى الْحَيِّ خَيْلَهُ تَرَكْتُ عِنَاقَ الطَّيْرِ تَحْجَلُ حَوْلَهُ
كَأَنَّ عَلَى سِرْبَالِهِ نَضْحَ جُرْيَالٍ

Zırh giymiş bir kişinin sırtına kadar soktum mızrağı, süslü bir kılıçla düzelttim eğriliğini.

Atının yılanla karşılaştığı yerde acı çektirdim ona, bıraktım yırtıcı kuşları seke seke dönsünler etrafında.

Sanki zırhının üstüne şarap dökülmüş gibi.

Bir öncekine nazaran daha kısa olan bu musammat da muhammes tarzındadır ve aaaab şeklinde olmak üzere aynı kafiye düzenine sahiptir. Adı geçen kaynaklarda zikredilmesine rağmen Radyüddîn es-Sâgânî (öl. 650/1252) bu musammatın ne İmru'ül-Kays b. Hucr'a ne de aynı isimdeki başka birine ait olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸ Sâgânî'nin bu değerlendirmesiyle birlikte âlimler arasında İmru'ül-Kays'a aidiyeti üzerinde uzlaşa sağlanan bir musammatın var olmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Erken dönemlerden itibaren Arap edebiyatında fizikötesi temalı edebî eserler gelişim göstermiştir. Ortak noktaları hayalî mekânlara seyahat yapmak olan bu kurgusal metinlerde müellifler kendi edebî ve felsefî görüşlerini ortaya çıkarmayı arzulamıştır. Bu eserlerin başında, mitolojik ve dinî unsurlardan ilham alan ve kendisinden sonra hem Doğu hem de Batı edebiyatına ciddi şekilde tesir eden *Risâletü'l-gufrân* gelmiştir. Eser Yunan mitolojisinden, Kur'ân-ı Kerim'den ve miraç hadisesinden beslenirken Dante, John Milton ve Muhammed İkbâl gibi isimlere de ilham kaynağı olmuştur. Bu yönüyle eserin müellifi Maarî, dinî ve mitolojik unsurların işlenmesinde ve özellikle Batı'ya tanıtılmasında merkezi bir rol oynamıştır. Ayrıca felsefî ve edebî görüşlerini aktarmak ve tekfirici otoritelere karşı zımnî bir eleştiride bulunmak için fizikötesi bir yolculuk kurgulaması, Maarî'nin eserini eşsiz kılan bir diğer husus olmuştur.

⁴⁷ İmru'ül-Kays, *Divânu İmri'i'l-Kays*, 150; Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 7/223; Ebû'l-Fazl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 2/7/323.

⁴⁸ Radyüddîn el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Kureşî es-Sâgânî, *el-'Ubâbu'z-zâhir ve'l-lubâbu'l-fâhir*, thk. Muhammed Hasen Âl-i Yâsin (Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1979), 92.

Maarrî, kurgusal ve hayalî bir yola başvurmak suretiyle dil ve edebiyata dair görüşlerini aktarmak istediği eserinde İmru'ül-Kays'ın şiirleriyle ilgili bazı hususlara temas etmiştir. Fakat İmru'ül-Kays, onun cehennem ehli arasında zikrettiği şairlerden olmuştur. Cahiliye döneminden bazı şairleri cehennemde zikretmezken İmru'ül-Kays'ı cehennemde anması, Maarrî'nin İmru'ül-Kays'ın şairliğine değil, kişiliğine dair taşıdığı olumsuz kanaatlerinden kaynaklanmıştır. Zira eserin birçok yerinde İmru'ül-Kays'ın şiirlerine atıfta bulunması, onu şiir alanında bir otorite olarak kabul ettiğinin en açık ifadesidir. Ayrıca Maarrî, İmru'ül-Kays'ı cehennemde anarken yaygın dinî kanaatlerden de etkilenmiş görünmektedir. Nitekim onun bu tasarrufu Hz. Peygamber'in İmru'ül-Kays hakkındaki ifadeleriyle koşutluk arz etmektedir.

Risâletü'l-gufrân'ın başkahramanı İbnü'l-Kârih ile İmru'ül-Kays arasında geçen diyalog tamamen Maarrî'nin edebî eleştiriye dair görüşlerinin kurgusal bir anlatımından ibarettir. Bu kurguda İmru'ül-Kays'ın şiirinin nahiv, lügat, aruz, kafiye ve rivayetle ilgili hususları tartışmaya açılarak müellifin kendi görüşlerini ifade edeceği bir mecra oluşturulmuştur. İmru'ül-Kays'ın şiirinin farklı boyutlarına bu denli yoğun bir şekilde odaklanması, Maarrî'nin Cahiliye şiirine duyduğu ilgiden ve Cahiliye şairlerinin tasarruflarına dair merakından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda nahiv ve lügat ile ilgili hususlarda genelde bir kelimenin muhtelif i'râb ve mana vecihleri üzerinde durularak bir tanesi tercih edilmiştir. Aruz ve kafiyeyle ilgili hususlarda, bir Cahiliye şairi olan İmru'ül-Kays'ın şiirinde kafiye kusuru ve zihaf bulunup bulunamayacağı tartışılarak bulunmasında herhangi bir beis olmadığı belirtilmiştir. Şiir rivayeti ile ilgili hususlarda ise bazı rivayetlerin sıhhat ve aidiyeti üzerinde durulmuştur. Ayrıca İmru'ül-Kays'a nispet edilen musammat tarzı bir şiir tartışmaya açılarak, İmru'ül-Kays'ın bu türden bir şiirinin olamayacağı gibi Cahiliye şiirinde de böylesi bir üslubun bulunmadığı ifade edilmek istenmiştir. Son olarak, edebî eleştirinin yalnızca tenkit kitaplarında yapılmadığının, bunun ötesinde edebî bir metin aracılığıyla da edebî eleştiri yapılabileceğinin bir örneği sunulmuştur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Atık, Abdülazîz. *‘İlmu’l-‘arûz ve’l-kâfiye*. Beyrut: Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, 1987.
- Awad, Louis. *‘Alâ hâmişî’l-Gufrân*. Kahire: Dâru’l-Hilâl, 1966.
- Aydın, Mustafa. “İbn Şüheyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/381-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bedüzzaman el-Hemedânî, Ebü’l-Fazl Ahmed b. el-Huseyn. *Makâmâtü Bedî’iz-Zamân el-Hemezânî*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1342/1923.
- Bilgehan, İzzettin. *Yemen Arap Edebiyatı Emir San’âni Divanı*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Çiçek, Yeliz. *Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi IV Osmanlı Dönemi-(Mısır ve Bilâdu’s-Şam Bölgesi)*. ed. Sadık Armutlu. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 1. Basım, 2015.
- Durmuş, İsmail. “Zihaf ve İlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ebü’l-Alâ el-Maarri, Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân. *el-Fusûl ve’l-gâyât fî temcîdi’l-lâh ve’l-mevâ’iz*. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, ts.
- Ebü’l-Alâ el-Maarri, Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân. *Risâletü’l-gufrân*. thk. Dervîş Cüveydî. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2022.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbu’l-‘ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1988.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerriyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed eş-Şeybânî. *Şerhu’l-Kasâidi’l-‘aşr*. İdâratu’t-Tıbbâtu’l-Müniriyye, 1352.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Muhammed. *Lisânu’l-‘Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen el-Ezdî. *el-‘Umde fî mehâsini’s-şî’r ve âdâbih*. 2 Cilt. Dâru’l-Cil, 5. Basım, 1401/1981.
- İbn Şüheyd, Ebû Âmir Ahmed b. Abdilmelik b. Ahmed el-Eşcaî el-Kurtubî. *Risâletü’t-tevâbi’ ve’z-zevâbi’*. thk. Butrus el-Bustânî. Lübnan: Dâru Sâdır, 1416/1996.
- İbnu’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *Şerhu’l-Kasâidi’s-seb’it-tvâli’l-câhiliyyât*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 5. Basım, ts.
- İmru’ül-Kays, İmru’ül-Kays b. Hucr b. el-Hâris el-Kindî. *Dîvânu İmri’i’l-Kays*. thk. Abdurrahmân el-Mustâvî. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2. Basım, 1425/2004.
- Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebî’l-Hitâb. *Cemheratü eş’âri’l-‘Arab*. thk. Ali Muhammed el-Becâdî. Nehdatu Mısır, ts.
- Sâgânî, Radiyuddîn b. Muhammed b. el-Hasen el-Kureşî. *el-‘Ubâbu’z-zâhir ve’l-lubâbu’l-fâhir*. thk. Muhammed Hasen Â-i Yâsîn. Bağdat: Dâru’r-Reşîd, 1979.
- Shoeir, Mohamed Rızık el-Shahhat Abdelhamit. “el-İzâfetü’l-ma’neviyye ve’l-lafziyye fi’l Kur’âni’l-Kerîm”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017), 67-95.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hem’u’l-hevâmi’ fî şerhi Cem’i’l-cevâmi’*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.
- Taberânî, Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu’cemü’l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tural, Hüseyin. *Arap Edebiyatında Arûz*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2011.
- Turgut, Ali Kürşat - Çınar, Feyza Nur. “Ebu’l-Alâ el-Maarri ve Risâletü’l-Gufrân’ı Çerçevesinde Bazı Felsefi Görüşleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2019), 24-40.
- Uçar, Anastasiya. *Risâletü’l-Gufrân ve İlahî Komedyâ Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Gufran Risalesi*. çev. Nevzat H. Yanık - Selami Bakırcı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- Yavaş, Fatih. *Şair Olarak Muhyiddin İbnü’l-Arabî*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Şerhu’l-Mu’allakâti’s-seb’*. Kahire: Dâru’t-Takvâ, 2017.